

ENDÜLÜS TARİHİ'NE KISA BİR BAKIŞ

Dr. Mustafa AYDIN*

Yazılı tarihi M.Ö. 1000 yıllarına kadar uzanan ve asırlar boyu birbirinden farklı milletlere vatan olan bugünkü İspanya, doğu ve güneydoğudan Akdeniz, kuzeybatı ve güneybatıdan Atlas Okyanusu ile çevrili olup, batısında Portekiz, kuzeyinde Fransa ve Andora bulunmaktadır. İspanya müslümanlar tarafından Endülüs diye isimlendirilmiştir. İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethinden sonra Araplar, Endülüs adını Cebel-i Tarık Boğazı'ndan Pirene Dağları'na kadar uzanan coğrafi bölgenin tamamı için kullanmışlardır. Endülüs (Endelüs) kelimesinin kökeni kesin olarak tespit edilmiş değildir. İspanyolca'ya Andalusia şeklinde geçmiş ve önceleri sadece "Müslüman İspanyası" anlamında kullanılmıştır. Ancak 718'de başlayan ve yaklaşık sekiz yüzyıl devam eden, hıristiyanların Endülüs'ü müslümanlardan geri alma hareketi, XI.yüzyıldan itibaren Müslümanların hakimiyet alanının gittikçe daralmasına sebep olmuş ve sonunda Endülüs adı sadece, İspanya'nın güneyinde yer alan Gırnata adı ile anılır.

Gırnata Endülüs'te en uzun süre İslam hakimiyetinde kalmış ve Ziriler ile Nasrilere başkentlik yapmıştır. XI. Yüzyılda Granada, Berberi asıllı Zifilerin buraya yerleşmesiyle önemli bir şehir haline gelmiştir. Kuzey Afrika ticaret yolu üzerinde bulunmasından dolayı büyük bir ekonomik gelişme kaydeden Granada, 1500'lü yılların başında Hıristiyan hakimiyetine girmiştir. Endülüs'ün fethi, Emevi halifesi Velid b. Abdilmelik 715 döneminde Vizigotların yaşadığı bu bölgeye gönderdiği öncü birliklerin pek fazla bir mukavemetle karşılaşmadan bol ganimetle geri dönmelerinden cesaretlenerek, uzun bir zamandır tasarlamakta olduğu İspanya'yı fethetme fikrini icra safhasına koymaya karar vermiştir. Nihayet, komutanlarından Tarık b. Ziyad'ı; üçyüzü Arap, yaklaşık on bini de Berberilerden oluşan bir ordu ile İspanya'ya göndermiştir. Kuzey Afrika kökenli müslüman kesimin İspanya'nın fethinde oynadığı rol Araplar'inkinden az değildir. Fethi takip eden yıllar içerisinde Kuzey Afrika'dan Endülüs'e pek çok Berberi gelmesiyle Endülüs'teki Arapların sayıları ve nüfuzları artmıştır. Ancak, Araplar ile aralarında çıkan savaşların yanında, Endülüs'ün iktisadi yapısı zamanla bozulmaya başlayınca büyük bir Berberi grubu tekrar anavatanlarına geri dönmüştür.

Berberiler, sayıları az olsa da, her dönem Endülüs'te kendilerinden siyasi bir güç olarak söz ettirmişlerdir. Tarık b.Ziyad komutasındaki İslam ordusu 711 yılında ordusu hakkında kırk binden yüz bine kadar rakamlarla ifade edilen askeri bulunan Kral Rodrik (Arapça'da 'Ludrik', 'Ruzrik' ya da 'Lazrik' Batı dillerinde 'Rodrigo') veya 'Roderick' olarak tanınan İspanya Vizigotları'nın kralı Tarık b.Ziyad ile giriştiği savaşta yenilerek hem ülkesini hem de hayatını kaybetmiştir. Bazı kaynaklar, Tarık'ın asıl hedefinin fetih hareketlerini daha da ileri götürerek İstanbul üzerinden Şam'a ulaşmak olduğunu, ancak bunu öğrenen Musa'nın Tarık'ı kiskanarak, bu ideali kendisinin gerçekleştirmek istemesinden dolayı fetih hareketlerini durdurması için ona haber göndereceğini, buna rağmen fetih hareketlerinin devam ettiğini görünce Tarık'ı durdurmak için İspanya'ya geçtiğini rivayet etmektedir.

Dönemin Emevi Halifesi Velid b.Abdilmelik hızla ilerleyen bu fetih hareketlerinin başarısızlıkla sonuçlanabileceği endişesine kapılmış olacak ki, Pireneler aşılarak Frank (Fransa) topraklarına kadar uzanan fetihleri durdurup Suriye'ye dönmeleri için Musa ve Tarık'a haber göndermiştir. İki komutan aldıkları emir gereği 714 yılında bol miktarda ganimetle Şam'a dönmüşlerdir. Tarık ve Musa'nın fetihleriyle İspanya, Endülüs ismi ile Emevilerin yeni eyaleti olmuştur. Fethettikleri yerlerin idaresini Endülüs'ün ilk valisi olan oğlu Abdülaziz'e bırakan Musa 714 yılında Şam'a dönmüştür b.Musa, daha sonra kral Rodrik'in dul eşi Egilo ile evlenmiştir. Halk arasında emirin Hristiyanlığa geçtiği şeklindeki dedikoduların Şam'daki Emevi halifesinin kulağına kadar ulaşması üzerine 716 yılında idam edilmiştir.

750 yılında doğuda idareyi ele geçiren Abbasilerin,Emevi Hanedanı'na karşı sürdürdükleri katliamdan kurtulan Abdurrahman b.Muaviye Kuzey Afrika'da beş yıl saklandıktan sonra Emeviler'e sadık kalanlarla anlaşarak, 755 yılında Endülüs'e geçip hükümet merkezi Kurtuba'ya girmiş ve vali Yusuf el-Fihri 759' yi azlederek yönetimi ele almıştır. Son Endülüs valisi Yusuf el-Fihri, I.Abdurrahman'a karşı giriştiği mücadelede yenik düşerek öldürülmüştür. Böylece Endülüs'teki Valilik dönemi son bularak yaklaşık üçyüz yıl sürecek olan 'Endülüs Emevi Devri' 756-1023 başlamış olur.

Endülüs'teki Müslüman grupların birbirleriyle iç çekişmeye girmelerini fırsat bilen Hristiyan kesim yeniden toparlanarak yer yer müslümanlara karşı ayaklanmışlar, hatta bu ayaklanmaların bazılarında da galip çıkmışlardır. Endülüs bu iç çekişmelere sahne olurken doğuda Emevi İmparatorluğu'nda da bunlara benzer sıkıntılar yaşanmıştır. Emevileri yıkmak için 720 yılından beri başlayan gizli ve aşık hareketler nihayet 750 yılında Emevilerin sonunu getirmiştir. Yönetimi ele geçiren Abbasilerin, eski yönetim hanedanına karşı giriştikleri katliamdan sadece İspanya'ya geçerek Endülüs Emevi İmparatorluğu'nun ilk temellerini atan Abdurrahman ilk önce Kuzey Afrika'ya kaçmışsa da Kuzey Afrika Valisinin Emevi aleyhtarı olması sebebiyle bu bölgede tutunamamış ve çareyi Endülüs'e geçmekte bulmuştur.

I.Abdurrahman; Endülüs'e geçerek hem kendini emniyete almış, hem de mensup olduğu hanedanın varlığını devam ettirme imkanı elde etmiştir. Önce Emevilere, sonra kısa bir süre Abbasilere bağlı olarak idare edilen Endülüs'ü bağımsız bir davet haline getirerek 929 yılında kadar devam edecek olan "Endülüs Emevi Emirliği" dönemini başlatmış oldu. I. Abdurrahman, ülkenin bütünlüğünü sağlamak için çekişmekte olan kabilelerle temas kurarak çekişmenin iki büyük grubunu temsil eden Kays ve Yemeniler'e mal ve mevki vermek suretiyle onların kendisine sadık kalmalarını sağlamıştır. Hişam'dan sonra yerine geçen I.Hakem (822) taht için mücadele veren amcalarının ayaklanmalarını mal ve mülk karşılığı yatıştırdıysa da, ilk kez duyulmaya başlayan Muvelledün hareketleri I.Hakem'i çok meşgul etmiştir.

I.Hakem'i meşkul eden bir diğer önemli olay ise Kuzeydeki Hristiyanların ayaklanmaları olmuştur. Bunun bir sonucu olarak da Barselona Franklar tarafından işgal edilmiştir. Ancak bütün bunlara rağmen I.Hakem, oğlu II.Abdurrahman, 852'a

ayaklanmalarının hemen hemen sona erdiği siyasi açıdan istikrarlı sayılabilecek bir Endülüs bırakmıştır.

Endülüs IX. yüzyılın ikinci yarısında bir yığın ayaklanma ve isyanlara sahne olmuştur. Kaynaklarda bu dönem, 'fitne dönemi' "el-fitnetu'ı kubra" (büyük fitne) veya "kriz dönemi" diye isimlendirilmiştir. Bu dönemdeki ayaklanmaların benzerleri, daha sonra sadece Endülüs Emevi Halifeliğinin sonlarına doğru yansımıştır. Kaynaklarda bu döneme de "fitne" adı verilmektedir. Valiler dönemindeki çekişmeler, Arap Fatihler ve Berberilerin kendi aralarında vukubulmuş ve bu çekişmeler nispeten emirliliğin ilk yıllarında da devam etmiştir. Ancak I. Hakem döneminde iç ayaklanmaların çoğu Muvelledun tarafından başlatılmıştı. II. Abdurrahman döneminde ayaklanmalar hızını kaybetmesine rağmen tamamen durmamıştır. II. Abdurrahman'ın ölümüyle başlayan ayaklanmalar da ani bir patlama meydana getirerek Kurtuba dışında bütün Endülüs'e yayılmış ve Araplarla isyancılar arasında birbirini izleyen birçok kanlı çatışma meydana gelmiştir. Bu dönemde meydana gelen ayaklanmaların bir başka yönü ise birtakım isyanların, ayrılıkçı görüşlerini dini temellere dayandıran Hristiyan Papazlar tarafından bastırılmış olmasıydı.

II. Abdurrahman'ın 852 senesinde ölümüyle, Endülüs'te kuruluş ve kökleşme dönemi kapanarak bunun yerine Endülüs Emevi devletinin beşinci hükümdarı olan Muhammed b. Abdurrahman b. el-Hakem, 886'da gelmiştir. Yirmidokuz yaşında tahta geçmiş ve yaklaşık otuzbeş yıl emirlik yapmıştır. Münzir 888 dönemleri 886/888 ve Abdullah 912'in hüküm sürdüğü 888- 912 Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman yetmişiki yaşında vefat etmiştir. Farklı dönemleri içine alan yeni bir dönem başlamıştır. Tarih kitaplarında bu dönem "birinci fitne dönemi" olarak isimlendirilmektedir.

Abdullah öldüğünde arkasında siyasi bütünlüğünü kaybetmiş bir Endülüs bırakmıştır. Abdullah'tan sonra tahta, Endülüs'te "Emevi Halifeliği Dönemi'ni" (929-1031) başlatan torunu III. Abdurrahman'dan sonra, tahta oturan oğlu Muhammed'le başlayıp oğulları Münzir ve Abdullah dönemleri boyunca devam eden dönem içerisinde merkezi otoriteye karşı yapılan isyan ve ayaklanmalarda bir patlama meydana gelmiştir. Özellikle Muhammed'in son beş yılda, merkezi idarenin tecrübesiz ellere geçmesi ve ikdisadi yönden büyük sıkıntılar yaşaması, devlet otoritesini iyice yıpratmıştır. III. Abdurrahman dönemine gelindiğinde ülkenin içerisinde bulunduğu şartlar genel olarak şöyle özetlenebilir:

I. Endülüs siyasi bütünlüğünü yitirmiş, Tuleytula yukarı sınır bölgesi ve Güney Endülüs'ün büyük bir kısmı müstakil emirlikler haline gelmiştir.

II. Hakem henüz hayatta iken oğlu II. Hişam'a tahtın varisi olarak biat ettirmiş ve bundan kısa bir süre sonra da ölmüştür. Annesi II. Hakem'in gözdesi Aurora, Hişam henüz oniki yaşında iken "Müeyyed billah" ünvanı ile tahta çıkmıştır. Döneminde mutlak nüfuz sahibi Hacip el-Mensur ve annesi Aurora idi. Hişam, 1008 ve 1009-1012 tarihleri arasında iki kez tahta çıkmıştır. Halifelikten azledildikten sonraki hayatı ve ölümü hakkında kesin bir bilgi bulunmakla birlikte, el Humeydi ölüm tarihini 1012 olarak vermektedir.

İbn Ebi Amir, başlangıçta kuzey ülkelerden getirilen savaş esirlerine Slav adı verilmişse de, daha sonraları Endülüs dışından getirilen bütün köle ve esirlere "slav" denmiştir. Bu köle ve esirler genel olarak genç yaşta islamaştırılıp orduda görevlendirilmiştir. Slav kökenli askerlerden oluşan muhafız birliğini dağıtarak bu kuvvetlerin yerine kuzey Afrika kökenli kendine sadık askerlerden yeni bir muhafız kıtası oluşturdu. Ebi Amir, halifeler gibi ismini hutbelerde okutmuş, kendi adına para ve mühür bastırmıştır. İbn Emir Amir Hıristiyan Prens ve krallıklara karşı şiddetli bir politika izlemiştir.

İbn Ebi Amir, 981 senesinde Leon Krallığına karşı yaptığı başarılı seferlerden sonra "el-Mansür billah" unvanı almıştır. Günümüz İspanya'sının kuzeybatısındaki bölgede tesis edilen bu krallığın başkenti Leon şehri hala aynı isimle anılmaktadır. Şehir el-Mensur tarafından 987 yılında Endülüs Emevi Devleti'ne vergi veren eyaletler arasına katılmıştır. Abdulmelik el-Muzaffer'den sonra haccibliğe getirilen kardeşi Abdurrahman b.Ebi Amir ihtirasta babasından ve kardeşinden daha ileri gitmiştir. "en-Nasır li dinillah" unvanını aldıktan sonra etkisiz hale getirilmiş olan halife Hişam'a baskı yaparak 1008 senesinde, halifenin ölmesi durumunda yerine kendisinin halife olması yönünde bir ferman çıkartmıştır. Ancak bu fermanla tahttan mahrum edilen Emeviler Abdurrahman seferde olduğu bir sırada isyan çıkararak halife Hişam'ı III.Abdurrahman'ın torunlarından II.Muhammed b. 1010 Hişam b.Abdilcebbar en-Nasır, "el-Mehdi" unvanı ile tahta oturmuşsa da hilafeti iki olmadan öldürülmüştür.Küçük yaşta tahta oturan ve tamamen etkisiz bir durumda kalan halife II.Hişam zamanında başlayan ikdidarsızlıklar, Amirilerin yönetimi ele aldıkları dönemde 976-1008 de zaman zaman etnik kökene dayanan ayaklanmalar, taht mücadelesi için çıkan isyanlar ve dış tehditler şeklinde devam etmiştir. Bütün bu olumsuzluklar, Endülüs'ü tekrar eskiye, iç istikrarsızlıkların hakim olduğu dönemlere benzer bir duruma getirmiştir ve nihayet "el-Mehdi" unvanı ile tahta oturan II.Muhammed dönemine gelindiğinde ülke yıkılmanın eşiğine gelmiştir. II.Muhammed hilafete geldikten sonra ilk yaptığı şey İbn Ebi Amir tarafından ez-Zehra sarayına nazire olarak yaptırılan el-Medinetu'z-zahire'yi yerle bir etmek olmuştur. Daha sonra ise Amirilere çok bağlı olan Berberileri görevlerinden uzaklaştırmış ve kendi halifeliğini onaylamayanların başlarını vurdurmuştur.

El-Mehdi, bu hareketleri ile zalim ve kana susamış bir insan şeklinde görünmekteydi. Çok geçmeden bütün gruplar el-Mehdi'ye olan kinlerini ayaklanarak gösterdiler. Halifeyi tahtından indirerek yerine Emevi hanedanından Süleyman b.el-Hakem'i Endülüs Emevi devletinin içten içe kaynadiğı ve yıkılmanın eşiğinde olduğu bir dönemde, 1009-1010 ve 1013-1016 tarihleri arasında iki kez tahta oturan Süleyman el-Musta ilme ve edbiyeta çok düşkün bir kişiliğe sahipti. İsyancıların elinde kalan eski halife el-Mehdi, bazı ayrılıkçı gruplarla iş birliği yaparak Süleyman'a karşı bir hareket başlatmış ise de bir sonuç alamayarak sonunda katledilmiştir. Tamamen parçalanmakta olan ülke, çok kısa aralıklarla vuku bulunan bu taht değişiklikleriyle daha da sıkıntılı durumlara düştü.İkinci kez tahta oturan II.Hişam döneminde özellikle berberilerin ayaklanmaları, Kurtuba'yı ve Medinetu'z-zehra sarayını yağmalamaları halkı kılıçtan geçirmeleri ve öldürücü hastalıkların tüm ülkeye yayılması gibi ürpertici manzaralar dış düşmanlara cesaret vermiştir. 1011 yılına gelindiğinde ülke tam bir

kargaşa içerisinde idi. Berberiler Kurtuba'yı kuşattıysalar da şehre girmeye muvaffak olamadılar. Ancak 1012 yılında bu emellerine kavuşarak şehri yakıp yıktılar.

Suçsuz insanları, ilim ve edebiyat ehli alim kişilerin de desteğini sağlayarak Kurtuba'yı ele geçirmiş ve kendisini halife ilan etmiştir. Böylece Endülüs yönetimini yaklaşık onbir yıl süre ile ellerinde bulunduracak olan Hammüdiler Dönemi 1017 - 1027 başlamış oldu. Süleyman el-Musta'nın öldürülmüşse de çok geçmeden Ali b.Hammüd da aynı akibete uğrayarak katledilmiştir.

Süleyman'ın tahttan indirdiği II. Hişam'ın akibeti ise günümüzde bile aydınlığa kavuşmamıştır. Sürekli bir arayış içerisinde olan Kurtuba halkı, bu sefer de Ali b. Hammüd'ün kardeşi Kasım b. Hammüd 1035 'u 1018-1021 yılları arasında tahtta kaldı ve daha sonra yeğeni tarafından tahttan indirilen Kasım b.Hammüd "el-Me'mun" unvanı ile halife ilan ettiler. Yaklaşık yedi yıl süreyle Emevi hanedanına mensup olmayan kişilerce yönetilen Kurtabalılar, 1022 yılında silahlara sarılarak Yahya b. Ali'yi ve yandaşlarını şehirden kovdular. Kurtuba'nın bağımsızlığını ilan etmeyi müteakip de Emevi hanedanının V.Abdurrahman 1025 1023 "el-Müstahzir" unvanı ile halife ettiler. Edebiyat ve şiir meraklısı Abdurrahman'ın da akibeti kendisinden önceki halifelerinkinden farksızdı. O da hilafete gelmesinden kırk beş gün gibi kısa bir süre sonra öldürülmüştür. Abdurrahman'dan sonra hilafete yine Emevi hanedanlarına mensup III .Muhammed 1025 "el-Mustekfi billah" 1023 - 1025 unvanı ile halife ilan edildi. Zevk ve sefaya düşkün III. Muhammed'in halkın nefretini kazanması, haciplik ve vezirlik gibi makamlara yeteneksiz kişileri getirmesi, İbn Hazm 1064 gibi meşhur ilim adamlarının da dahil olduğu birçok kişinin tutuklanması, Kurtuba halkını ikinci kez Hammüdülere başvurmaya mecbur bırakmıştır. Kurtuba eşrafından bir grup Kurtuba'dan kovulduktan sonra Maleka'da hüküm sürmekte olan Yahya b.Hammüd'a başvurarak kendilerini bu durumdan kurtarmasını istediler. III. Muhammed, Yahya'nın Kurtuba'ya saldıracağı haberinden telaşlanıp kaçmaya kalkışmışsa da yakalanıp öldürülmüştür.

Yahya, eşrafın isteğine uyarak 1025 yılında Kurtuba'ya girmiştir. Bir müddet sonrada şehir idaresini bir komutanına bırakarak 1026 yılında Maleka'ya geri dönmüştür. Böylece şehri kendisine bağlamışsa da halk Berberi asıllı bu komutanın da idaresinden memnun kalmamıştır. Şehrin idaresi gittikçe daha da kötü bir durum alınca, büyük ümitlerle Emevi soyundan III.Hişam'ı "el- Mü'tezz billah" unvanı ile halife ilan ettiler. 1022-1030 yılları arasında vuku bulan isyan ve ayaklanmalarla tamamen karmaşık hale gelen yönetimi III.Hişam da bir istikrara kavuşturamayınca, Kurtuba halkı toplanarak halifeliğin kaldırılmasını bir çözüm olarak görmeye başladılar. Nihayet 1034 yılında toplanan şehrin ileri gelenleri halifeliğin kaldırılmasına ve şehir idaresinin de günümüzde devlet konseyi olarak isimlendirilen meşveret meclisine bırakılmasına karar verdiler. Daha önce de belirtildiği üzere; Hammüdiler tarafından kesintiye uğratılan Emevi hilafeti, nihayet 1031 yılında III.Hişam'ın tahttan indirilmesiyle son bulmuştur. Geride kalan yıkıntılar üzerinde ise bir sürü küçük devletçikler kendi aralarında kardeş kavgalarına tutuşmuşlardır. Duvelu't - tavaif olarak isimlendirilen bu dönemde sayıları

20 ile 23 arasında değişen devletçik ortaya çıkmıştır. Daha sonra ise teker teker Hıristiyan krallıklar tarafından fethedildiler ve nihayet bunların sonucu Gırnata Emirliğinin 1492'de fethedilmesi ile Müslüman Endülüs tarih sayfasından silinmiştir.

Kaynakça

Brockelmann, Carl (ö. 1375/1956), *Geschichte der Arabischen Litterature (GAL.)*, Leiden, 1943–1949.

Chejne, Anwar, *Historia de Espana Musulmane*, Madrid, 1980., *Islamisation and Arabisation in al-Andalus*, Weisbaden, 1975.

Dozy, Reinhart, *Spanish İslam : A History of the Moslems*, Çev. : F Stokes, Karachi, 1976. *Historia de Los Musulmanes de Espana*, I–IV, Madrid, 1984.

Heykel, Ahmed, *el-Edebu'l-Endelüsî*, Kahire, tsz., *Dirasat edebiyye*. Kahire, 1980.

Hitti, Philip, *İslam Tarihi*, Çev. : Salih Tuğ, İstanbul, 1980.

el – Hümejdî, Ebu Abdullah Muhammed b. Fettuh b. İsmail b. Abdullah

(ö.488/1095), *Cezvetü'l – muktebis fi tarihi ulemai fi'l-Endelüs*, Kahire, 1966.

İbn Bessam, Ebu'l-Hasan Ali b. Bessam el-Endelüs eş-Şenterini (ö.542/1147), *ez-Zehîre fi mehâsini*

ehli'l-cezîre, Libya, 1981.

İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (ö.808/1406), *Kitâbu'l-iber ve dîvânü'l – muhtede ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's- sultani'l-ekber*, Beyrut, 1971.

İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Hazm (ö.456/1064), *Tavku'l-hamâme*, Neşr: Tâhir Ahmed Mekki, Kahire, tsz.

İbnu'l-Kûtuyye, Ebu Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdülaziz (ö.367/977), *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyârî, Kahire, 1982.

El-Makkarî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed (Ö.1041/1631), *Nefhü't-tîb min gusni'l-Endelüsü'r- râtib*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1986., *Azharü'r-riyad fi ahbâri İyâd*, Kahire, 1940–1943.

El-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Huseyn (ö.345/956), *Murûcu'z-zeheb*, Neşr: M. Muhyiddin Abdulhamîd, I–IV, Kahire, 1948.

Na'nâî, Abdulmecîd, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye fi'l-Endülüs*,

Beyrut, 1986. Nykl, A.R., *Hispano Arabic Poetry*, Baltimore, 1946.

Provençal, Levi E. (ö. 1375/1956), *Histoire de l'Espagne musulmane: la conquete et Teminat Hispano-Umayyade (710–912)*, Paris, 1950.

Yâkût, Ebu Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah el-Hamevi (ö.626/1229), *Mu'cemü'l-buldân*, Beyrut, 1955–1957., *Mu'cemü'l-udebâ*, Beyrut, 1922.

Zirikli, Hayreddin (ö. 1396/1976), *el-A'lâm : kâmûsu terâcim*, Beyrut, 1969.